

İSLÂM HİRİSTİYAN DİYALOĞUNA GENEL BİR BAKIŞ

Prof. Dr. Ekrem SARIKÇIOĞLU
O.M.Ü. İlähiyat Fakültesi

Yeryüzündeki mahlûkatın en şereflişi olarak, insanın yaratıldığında hiç birimizin şüphesi yoktur. Nitekim her insan içinde doğup büyüdüğü cemi-yetin değerlerine ve edinebildiği bilgilere göre, yeteneği ölçüsünde iyiyi ve güzeli arar. Sevgiye ve dostluğa yönelir. Ruhsal ve fiziksel bir arızası yoksa, onu yönlendiren edindiği bilgi ve değerlerdir.

Şüphesiz, Dinlerarası ilişkiler de bu esaslar dışında kalmaz. Tarihte ve günümüzde Hıristiyanlık ve İslâmiyet üzerine yazılmış yazıların etkile-rini de bu yönde değerlendirmek gerekir. Bu konuda siyasî ve dinî lider-lerin rollerinin büyüklüğü de açıktır. Ancak onları yönlendiren hususların başında kafalarındaki ön yargılar ve kendilerine önceden verilmiş bilgi-ler olduğu da bir gerçektir.

Batıda bu yönlendirmeyi yapan müelliflerin başında Bizanslı Nicetaş; Cluny Manastırı Başrahibi Petrus Venarabilis (12. y.y.), keşiş Rikoldus de Monte Crusis (ölm. 1320); Nikolas Van Kues (1401 - 1464) ve 19 ve 20. y.y.ın¹ bazı Oryantalistleri gelmektedir. Bunlar, çoğu kez verdikleri yanlış bilgilerle Batı'nın İslâmiyeti gerçek yönleriyle tanımaya engel olmuş-lardır.

İslâm Âleminde de her şeyin güllük gülüstanlık olduğu söylenemez. Kullanılan olumsuz üslûplar yanında, savunma gayesiyle de olsa, Hırsiti-yanlığın zayıf noktaları üzerinde durulmuş, müsbet tarafları görmemezlik-ten gelinmiştir. Polemiğe ağırlık verilmiş, her nedense Kur'an'ın şu ayet-leri görmezlikten gelinmiştir: «Allah demişti ki: Ey İsa! Ben seni eceli ne yetireceğim, seni kendime yükselteceğim, inkâr edenlerden seni tertemiz ayıracağım; sana uyanları kıyamet gününe kadar, inkâr edenlerin üs-tünde tutacağım...»² «Şüphesiz iman edenler, Yahudiler, Hıristiyanlar ve

Sabiiler, bunlardan kim ki, Allah'a ve âhiret gününe inanır iyi bir iş yarsa onlara Rableri katında mükâfat vardır; onlara korku yoktur ve onlar üzülmeceklerdir.»³ Yine; «...İnananlara sevgice en yakın 'Biz Hıristiyanız' diyenleri bulursun. Bu onların içinde bilginler ve rahibler bulunmasından ve büyüklük taslamamalarındandır.»⁴ «...Kitap ehli içinde, gece saatlerinde ayakta durup Allah'ın ayetlerini okuyarak secdeye kapanan bir topluluk vardır. Onlar Allah'a ve âhiret gününe inanırlar, iyiliği emreder, kötülükten menederler; hayır işlerine koşuşurlar. İşte onlar iyilerdendir. Yaptıkları hiçbir iyilik inkâr edilmeyecektir. Şüphesiz Allah, (günahlardan) korunanları bilmektedir.»⁵

Görüldüğü üzere İslâma göre, Allah'ın birliğine ve ahiret gününe inanan, hayırlı işlerde bulunan Hıristiyanlar da hidayet ehlidir, cennete gideceklerdir. İslâm Ehl-i Kitap'a sıcak bakarken, Ehl-i Kitap dışındaki dinlere de toleransla bakmayı vurgulamıştır. «Dinde zorlama yoktur, hakikat bundan böyle yanlıştan ayrılmıştır.»⁶ «Senin Rabbin istemiş olsaydı yeryüzünde olan herkes, toptan ona inanırlardı. Mümin olmaları için insanları zorlamak senin neyine?»⁷ «De, Hakikat Rabbinizden geliyor. İsteyen inansın! İsteyen kâfir olsun.»⁸ Yine dinlerin çeşitliliğini de, insan topluluklarının farklılıklarına bağlar: «Rabbin istemiş olsaydı insanları tek bir cemaat yapardı. Halbuki onlar devamlı ihtilâftadırlar (Hud, 118) ve «Eğer Tanrı istemiş olsaydı, sizi tek bir cemaat haline getirirdi. Fakat istediğini saptırır, istediğini de doğru yola sokar ve siz fiillerinizden mes'ul olacaksınız.»⁹ Kur'an bu ifadeleriyle, bir inanç ve dine mensubiyeti, vicdan hürriyetini, insan varlığının temel haklarından olduğunu açıkça ifade etmiş olur.¹⁰ İslâmın bahsettiği bu hak yalnız Yahudi ve Hıristiyanlarla, Sâbiî'lerle sınırlanmamıştır. Çok Tanrıya inanan ve ilâhların putlarla sembolize eden Hinduizm dahi bu hakdan yeterince istifade etmiştir. Evet, İslâm politeizmin hidayet dini olmadığına, taraftarlarını cehenneme götürdüğüne inanır. Fakat, buna rağmen fiilen tolerans gösterir. Nitekim İslâm ülkelerinde hiçbir dinin Ghetto'su teşekkül etmemiştir. Çeşitli din sâlikleri iyi komşuluk ilişkileri için de birlikte yaşamışlardır.»¹¹

I. Hıristiyanlığın İslâma Yeni Bakışı

Geleneksel Hıristiyan görüşüne göre, kilise dışında hidayet yoktu. Hatta geleneksel görüşün dışına çıkan Harvard'lı papaz P.L. Feeney sj. 1952'de Afaroz edilmiştir.¹² Bu görüş müslümanlar için de geçerliydi.

İlk defa, Yeni Delhi de 1961'de toplanan Ökumenik Kiliseler Meclisi, Din Hürriyetinin esaslarını Hıristiyanlık açısından ortaya koydu ve bu hakkı bütün insanlık için kabul etti. Bu karar, ferdlere açıkça din ve vicdan

hürriyeti, ibadet serbestiyeti veriyordu. Bu tutum, Hıristiyan kiliselerini dınlerarası diyaloga sevketti. «Ancak bu diyalogta kiliseler, diğer insanları Hıristiyanlığa çevirmek ve misyon iddialarını sürdürüyorlardı».¹³ Kilise açıklamasında «...dinlerde hakikat ve kutsal olan şeyleri, tümünden geri çevirmez. Samimi ve ciddiyetle, hakikat ihtiva eden, hakikat parıltılarını taşıyan, bütün insanları aydınlatan öğreti, yazı ve hayatı, davranış şekillerini dikkate alır. Fakat... hayat ve hakikat yolunu ilân eden Mesih'i tebliğ etmek zorundadır»¹⁴ diyerek, başka dinlerde de hakikat kıvılcımlarının olabileceğini, ama gerçek hakikatın kendisinde olduğu iddiasında ısrar ediyordu.

Ancak bu durum II. Vatikan Konsili'ne (1964) kadar sürdü. Bu konsil kararı ile Katolik kilisesinin 1500 yıllık geleneksel görüşü değişiyordu. Konsil'in 16. maddesine göre: «İsa'nın ve Kilisenin elçiliğini özrü olmadan tanımayan kimseler de, Tanrıyı hulûs-i kalple ararlar ve onun vicdanlara sunduğu arzularını, onun lûtfuyla davranışlarında yerine getirmeğe çalışırlarsa, ebedi kurtuluşa ulaşabilirler»¹⁵ deniyordu, ki burada kilise dışındaki bazı kimselerin de Tanrının rahmetine kavuşabilecekleri kabul ediliyordu. Yine aynı madde de, özel olarak Müslümanlar için: «Hidayet arzusu, yaratıcıyı tanıyanlar arasında özellikle (Hz.) İbrahim'in inancını kabul eden ve bizimle birlikte tek tanrıya ibadet eden, haşır günü bütün insanları diriltip ayağa kaldıracak Rahman'a inanan, müslümanları da içine alır» diyerek, Müslümanların da ebedi hidayete ulaşacaklarını kabul etti.¹⁶

Bu karardan sonra Hıristiyan dünyasıyla Müslümanlar arasındaki buzlar üst seviyede çözülmeğe başladı. İslâmiyet üzerine yazılan eserlerdeki Kur'an'ın Vahiy ve Hz. Muhammed'in Peygamberliği konuları ile doğrudan doğruya veya dolaylı ifadelerdeki menfi ve hakaretâmiz hükümler azalmaya başladı. Özellikle, 1980 sonrası kaleme alınan eserlerde artık eski yanıtıcı görüşlerin yerini, Müslümanların inanç ve ibadetlerini tasvir edici ifâdeler aldı. Hatta bazı konularda ılımlı yaklaşımlar görölmeğe başlandı. Örneğin H.Küng bir Hıristiyan ilâhiyatçısı olarak, «Biz Amos ve Hose'ayı, İşaya ve Yermia'yı peygamber kabul ederken, Muhammed'e gelince «hayır» dememiz, acaba doğmatik bir peşin hüküm olmuyor mu? sorusunu sorabilmektedir.¹⁷

Papa, 14 Şubat 1982'de Nijerya Kaduna'da yaptığı konuşmada Kur'an'dan «Kutsal Kitap» olarak bahsedilmiştir. Bu ilk anda bir iltifat olarak düşünülürse de, İslâma karşı değişen tavır dikkate alınırsa, ciddiye alma gereği duyulabilir.¹⁸

Katolik kilisesinin İslâma karşı dostça yaklaşımı, tesirini diğer Hıristiyan Kiliselerde de gösterdi. 1984 yılında St. Pölten'deki Avrupa Kiliseler

Birliği Konferansında İslâmı ve Hıristiyanlığı birbirine yaklaştıran hususlar üzerinde duruldu. İki dini birbirinden uzaklaştıran özelliklere temastan kaçınıldı. Son yıllarda, Hıristiyanların İslâma karşı tutumları da bir otokritiğe dönüştü.¹⁹

Diyalogta Hoşgörü ve Tolerans

Diyaloğun en başta gelen prensibinin din ve vicdan hürriyeti, inanç hürriyeti olduğu şüphesizdir. Her ne kadar Kur'an «Dinde zorlama yoktur,²⁰ «Rabbin istemiş olsaydı yeryüzünde herkez toptan inanırdı»²¹, «Rabbin istemiş olsaydı insanları tek bir cemaat yapardı...»²² v.s. gibi âyetleriyle din hürriyetini vurguluyorsa da, siyasi gayelerle veya dinî cehalet ve bilgisizlikten dolayı, tarihte zaman zaman yine İslâm adına inanç hürriyetinin kısıtlanmak istenmesine şahit olunmuştur. Ancak siyasi iktidarların bu eğilimlerine üst seviyedeki İslâm âlimleri engel olmuşlardır. Yâni İslâm dışındaki diğer dinler, İslâm ülkelerinde Kur'an'ın himayesi altında varlıklarını sürdürmüşlerdir.²³ Din hürriyeti ve toleransla ilgili Batı'daki sür'atli gelişmeleri ise, takdirle ve sevgiyle karşılıyor. II. Vatikan Konsili örneğinde gördüğümüz üzere, kilisenin kendi içinde yaptığı olumlu reformlar ve attığı dostluk adımları; Kur'an'ın asırlar öncesi kabul ettiği din hürriyeti ve toleransa verilen olumlu cevap olarak değerlendirilebilir. İslâmın daha önceki tek yönlü tolerans ve dostluk duygularının, toplumlararası dinî ilişkilerin sür'atle gelişmesine yardımcı olacağı şüphesizdir. Karşılıklı dostluk içinde, diyalog bilgi alişverişini ve insanların birbirini tanıma imkânını arttıracaktır.

Tabiî, din hürriyeti olmadan diyalogtan, dostluktan ve sevgiden bahsedilemez. Yüzyılların tortullaştırdığı önyargılar, yanlış anlamalar, hürriyet içindeki diyaloglarla silinebilir. Batı'nın bu yeni yaklaşımını dostça ve sevgiyle tebrik ediyoruz. Üst düzeydeki bu yaklaşım, başlangıçta alt tabakalarda yadırganabilirse de, sevgi ve tolerans nuru zamanla alta da inecek ve tüm toplumları aydınlatacaktır.

H. Küng²⁴ ve van Ess'in²⁵ İslâmiyetin Ehl Kitab'a tanıdığı hoşgörü ve toleransı, Hindu ve Budistlere de tanıması temennisi ise, İslâmiyeti yeterince tanıyamama eksikliğine bağlanabilir. Her ne kadar Sultan Gazneli Mahmud'un (öl. 1030) Hint sefrleri sırasında bazı toleranssız tutumları olmuşsa da, kısa bir müddet sonra Kur'an'ın «Dinde zorlama yoktur» emri galip gelmiş ve 18. y.y. sömürge idarelerinin kuruluşuna kadar Hint toplumu içinde dostluk ve tolerans süregelmiştir. Aradaki toleransı maalesef siyasi olaylar ortadan kaldırmıştır. Ancak burada din hürriyeti ve tolerans

ile karşıt dinin bazı esaslarını kabul edip-etmeme konuları ayrı şeylerdir. Birbirine karıştırmamak gerekir. İslâma göre bunun ölçüleri ve esasları yine Kur'an'da mevcuttur. Örneğin bir Müslüman Hinduizm'e din olarak saygı gösterir, ancak doğru bir inanç sistemi olarak kabul etmez.

Diyalog Gündemi

Dinlerarası «Diyaloğun mahiyeti ve gündemi ne olabilir?» sorusu konusunda, şüphesiz Türkiye'de yapılmış yeterli hiçbir ön çalışma bulunmamaktadır. Batılı ilâhiyatçılar yaptıkları çalışmalarda «ortak köprü kavramlar» üzerinde durulmasını öneriyorlar. Diyalogta, İslâmî ve Hıristiyanlığı birbirine yaklaştıran konuların seçilmesini, ayırıcı konulardan uzak durulmasını tavsiye ediyorlar. Önerilen köprü kavramların başında «İsa Mesih» konusu geliyor. İncil'deki «logos» ve Kur'an'daki «Kelamullah» ıstılahlarının birleşme noktasından hareketle Müslümanların Hıristiyan ilâhiyatını daha kolay anlayabileceğini ümit ediyorlar. Son yirmi yılda bu konu da bazı yeni gelişmeler ve yorumlar ortaya çıkmıştır. Buna göre «İsa Mesih Tanrı'nın vahyi ve bütün hakikatların ölçüsüdür. Çünkü o, Tanrı'nın ete dönüşen kelâmıdır.»²⁶ v.s. gibi. Yine Hz. İbrahim geleneğindeki, ortak kökler ve yakınlıklar keşfedilmeğe çalışılıyor.

Bazı ilâhiyatçılar ise, işin politik tarafını ele alıyorlar ve diyalogda : İnsan hakları, dünya sulhu, sağlık, eğitim ve âdalet sorunlarının gündeme getirilmesinin yararlarını vurguluyorlar. Diyalogta ilk adım «dinî sorunlar olmamalı, günlük hayatın temas noktalarında karşılıklı yardımlaşmalar», aranmalıdır,²⁷ diyorlar. Batı Avrupa'da pek çok güçlülere ve haksızlıklara muhatap olan Müslümanlara daha çok adâlet, hukukî emniyet, tahsil eşitliği, meslek ve iş bulma şansı vs. gibi dinî olmayan konular üzerinde durulmalıdır, diyorlar.²⁸

Diyalog Güçlükleri

Her ne kadar diyalog'da bazı müsbet neticeler bekleniyorsa da, diyalogu güçleştiren bazı etkenlerin olabileceği de şüphesizdir. Temas korkuları ve savunma reaksiyonları, Müslüman ve Hıristiyan tarafların iyi komşuluk ilişkilerini ve birbirlerine güven duymalarını engellemiştir. Şüphesiz bunun temelinde, Hıristiyanların inançlarını Kilise Babalarının açıklamalarında olduğu gibi muhafaza etmek,²⁹ Müslümanların da Kur'an'ın ölçüleri içinde yaşama endişeleri vardır. Ayrıca Batı'da yaşayan müslümanların genellikle alt tabakalardan gelmeleri, içinde yaşadıkları topluma uyum güç-

lükleri göstermeleri, çoğulcu toplum yapısına güvensizlikleri, diyalog imkânlarını zayıflatmaktadır.³⁰

Avrupalıların ayrıca bazı siyasi endişeleri de bulunmaktadır. İçlerinde yaşayan Müslümanların artarak günün birinde çoğunluk teşkil etmeleri veya Müslüman ülkelerin güçlenerek bu müslümanları siyasi yönde kullanabilecekleri ihtimalleri, onları korkutmaktadır. Müslümanlara soğuk bakmaktadırlar. Buna karşın, Müslümanlar da maruz kaldıkları dışlanma, mensubu oldukları din ve kültürden uzaklaşma ve Batı'daki âile çöküntüsüne karşı bir korku ve endişe duymaktadırlar. Kendilerini koruma telâşına düşmektedirler.³¹ Hıristiyan ve Müslümanların bir araya gelmesini sağlayan okullar, çocuk yuvaları, hastaneler v.s. gibi müşahhas ilişkilerde dahi düşünce ve inanç engelleri sağlıklı diyalogu engellemektedir.³²

Hz. İbrahim inancında birleşme temennisine rağmen «ölçü» ne olacaktır? sorusu Batı'da sık sık gündeme gelmektedir. İslâmın ölçüsü «Kur'an Vahyi»dir. Hıristiyanlarıki ise, Tanrı Tecrübesinin bir insanda, İsa Mesih'de yaşanmasıdır. Hıristiyanlar için İnciller, İsa'nın hayatından, vaazlarından muhakemesinden, çarمیha gerilişinden bahseden tarihi yazılardır. Yani İnciller İsa'nın hayat tarihidir ve bu tarih Tanrı'ya bağlanır, birleştirilir. Artık İsa, beşikte ve çarمیhta Tanrı'dır. Tanrı onun suretinde, insan şeklinde insanlar arasına karışmıştır. Onlara hidayet getirmiştir.³³ Tanrı, İsa Mesih de insanlara yönelen hakikattir. Kominyonda ve dualarda yaşanır, tecrübe edinilir. Hıristiyanlığın esası incillere değil; İsa'nın ölüm felsefesine ve sonrasına dayanır. İsa'nın hayatı helenistik bir yorumla Hıristiyanlığın başlangıç temeli olur. İsa ilâhlaşır. İslâmiyette ise, Hz. Muhammed'in ölümüyle herşey biter. İslâm, Kur'an ve Peygamberin örnek hayatı üzerine bina olur ki, bu noktalarda iki din temelde birbirinden uzaklaşmış olur.

Acaba iki dinin, hassas ve temel noktaları olan bu konularda diyalog kopabilir mi? İnanç alanında yürütülecek diyalogun ömrü uzun olabilir mi?, sorusu hatıra geliyor. Yine Tanrı'nın birliği konusu iki dini birbirine yaklaştırabilir. Fakat baba, oğul ve kutsal kavramları içindeki Hıristiyanlığın geleneksel helenist yorumu problemi nasıl çözülecektir? Şüphesiz semitist bir yaklaşım aradaki engelleri kaldırabilir. Ancak geniş halk kitlelerine nasıl indirilebilir, halka nasıl yansıtılabilir? Kapalı ifadeler arkasındaki anlamların mantikî açıklaması nasıl olacaktır? v.s. gibi sorular, diyalog ümitlerini sarsmaktadır. Hıristiyanların Müslümanlarla dostluk kurarak İsa sevgisini dile getirmeleri ve Müslümanların İsa hakkındaki kanaatlarını yeniden gözden geçirmelerini sağlamak metodu³⁴ ise, eski bir misyon yoludur. Diyaloga olumlu katkıda bulunma ihtimali zayıftır.

Politik sorunlarla ilgili yaklaşımlar da diyalog için ümit verici görünmüyor. Diyalogu başlatsa dahi kısa sürede eskisinden daha çok arayı açma özelliğindedir. Bu konuda Batılı araştırmacıların kanaatlarına³⁵ katılıyoruz. Ancak, fakirlik, açlık, çevre sorunları, sağlık vs. gibi tüm insanlığı ilgilendiren konuları ayırmak gerekir. Bu sosyal konular politik gayeler dışında kullanılırsa her iki tarafı birbirine yaklaştırmada başarı şansı büyüktür.

Bazı uzmanlar ise, Kur'an'daki «Ey İnsanlar! Yahudi ve Hıristiyanları kendinize dost edinmeyin!»³⁶ ayetinin aradaki samimiyeti ve güveni engelleyeceğini iddia ediyorlar.³⁷ Ancak bu ayetin, henüz peygamber devrinde Müslümanlarla alay eden ve onları İslâmdan ayırmak isteyen, Misyon faaliyetini sürdürmek isteyen, bir tutuma cevap olduğu hatırlanırsa, diyaloga engel olmadığı anlaşılır. Diğer bir ifade ile, samimi ve dostça bir yaklaşıma bu âyet karşı değildir.

Diyalogun, her iki dinin yayıldığı ülke ve milletlerin kültürleri arasında yapılması teklifi ise, dolaylı bir çözüm yolu olarak görülebilir. İnsanları yaklaştıran unsurlar arasında kültürün katkısı büyüktür. Ancak temel çözüm değildir. Nitekim aynı kültür içinde yaşayan çeşitli din sâliklerini birleştirememiş, aradaki düşmanlıkları yok edememiştir. Batılı araştırmacılar da benzeri kanat hakimdir.³⁸

Diyalogu güçleştiren problemlerin başında misyon endişesi gelmektedir. Özellikle günümüzde Hıristiyan Batı'nın araştırma metot ve tekniklerinde ileri oluşu, geleneksel ve tecrübeli bir misyon teşkilâtının bulunması, Müslümanları çekimserliğe sevk etmektedir. Yine, önerilen diyalog metotlarıyla, misyonu uzaklara taşımak yerine, komşuya iş arkadaşı olarak aralarında yaşayan Müslümanlara iletme gayretleri ve tartışmaları;³⁹ Müslümanların endişesini artırmaktadır. Ayrıca II. Vatikan Konsili kararları arasında İslâma karşı misyonun devam ettirilip ettirilmeyeceği konusunun bulunmaması, Misyon kapısının açık bırakılması,⁴⁰ özellikle müslüman diaspora'nın çekimserliğini kuvvetlendirmektedir.

Netice :

Diyalogun faydasını tartışmaya gerek yoktur. Diyalog karşılıklı olarak iki dinin birbirini anlamasına ve tanımasına imkân verecektir. Aradaki soğukluk ve çekimserliği ortadan kaldıracak, değişik inançtaki insanlar arasında saygı ve sevgiye dayanan, tolerans ve dostluğun yerleşmesine imkân verecektir.

Diyalogta gaye, iki dini birleştirmek, yâni synkretizm değildir ve olmamalıdır. Aksi halde, böyle bir faaliyet İslâm ve Hıristiyan olmayan yeni bir mezhebin doğuşuna sebep olur ve diyalogtan beklenen neticeyi vermez. Çünkü, her iki dinin dayandığı esaslar farklıdır.

Diyalogta gaye misyon olmamalıdır. İki dinin birbirini inanç ve ahlâkî değerler yönünden anlamaya yönelik olmalıdır. Diyalogun, «muhatabı kendi inancına çekme anlaşması» şeklinde kabul edilmesi, diyalogun ömrünü kısaltır. Diyaloga hayat vermez. Bu sebeple diyalog, misyona götüren «dostluk oyunu» olmamalıdır. Diyalog, gerçek samimiyet, saygı ve sevgi esasına dayanmalıdır. İki dinin inanç ve ahlâkî değerlerini karşılıklı olarak anlamaya yönelik olmalıdır.

KAYNAKLAR

1. Christian J. Jäggi, Zum interreligiösen Dialog zwischen Christentum, İslâm und Baha'itum, Frankfurt am Main, 1987, s. 39-47.
2. Âl-i İmran, 55-56
3. Bakara, 62.
4. Maide, 82.
5. Âl-i İmran, 113-115.
6. Bakara, 256.
7. Yunus, 99.
8. Kehf, 29.
9. Nahl, 93.
10. M.S. Hatipoğlu, «Devlet ve Din», İslâmî Araştırmalar, III, 3. sayfa 108.
11. Josef van Ess, Christentum und Weltreligionen, İslâm, Göttersloh, 115.
12. Hans Küng, Christentum und Weltreligionen, İslâm, Göttersloh, 45.
13. C. J. Jäggi, 50.
14. C. J. Jäggi, 53.
15. H. Güng, 45.J
16. H. Küng, 46.
17. H. Küng, 50. 50.
18. C. J. Jäggi, 57, 58.
19. C. J. Jäggi, 59.
20. Bakara, 256.
21. Yunus, 99.
22. Hud, 118.
23. Hatiboğlu, 108; S. Ateş, Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri, c. II, s. 81; A. Özel, İslâm Hukukunda Ülke Kavramı, s. 27, 39.
24. H. Küng, 162.
25. Josef van Ess, 157.
26. C. J. Jäggi, 53; J. Micksch u.M. Mildenerberger, Cristen und Muslime in Gespräch, Frankfurt am Main, 2. Aufl., 1988, 21.
27. J. Micksch, 22.
28. J. Micksch, 23.
29. J. Micksch, 8.
30. J. Micksch, 23.
31. J. Micksch, 9.
32. J. Micksch, 12.
33. J. Micksch, 35.
34. J. Micksch, 43.
35. J. Micksch, 57.
36. Maide, 51.
37. C. J. Jäggi, 94.
38. C. J. Jäggi, 122.
39. J. Micksch, 18.
40. C. J. Jäggi, 55.